

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ
УРСР

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ
КАБІНЕТ
по заочній освіті
при Київському ордена
Леніна державному
університеті
ім. Т. Г. Шевченка

Л. І. КОЛОМІЄЦЬ,
А. В. МАЙБОРОДА

ДІЄПРИКМЕТНИК
І ДІЄПРИСЛІВНИК В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1959

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ УРСР

*Науково-методичний кабінет по заочній освіті при
Київському ордена Леніна державному університеті
ім. Т. Г. Шевченка*

Л. І. КОЛОМІЄЦЬ, А. В. МАЙБОРОДА

ДІЄПРИКМЕТНИК
І ДІЄПРИСЛІВНИК В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*(Лекція для студентів-заочників
філологічних факультетів університетів
і педагогічних інститутів УРСР)*

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1959

бу

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА при ХДУ

№

595113

9н

Серед «неособових дієслівних форм» (їх ще називають «іменними дієслівними формами») розрізняють, крім інфінітива, супіна, і дієприкметники.

У давньоруській мові існувала дуже розвинена система дієприкметника. Дієприкметники давньоруської мови поділялись на два типи: 1) ті, що відмінювались за відмінками, і 2) невідмінювані.

ВІДМІНЮВАНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

У давньоруській мові, як і в інших старих слов'янських мовах, дієприкметники, що відмінювались за відмінками, поділялись на активні і пасивні і мали теперішній і минулий час. Вони виступали як у членній, так і в нечленній формі.

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

а) Теперішній час

Нечленні дієприкметники активного стану теперішнього часу утворювались від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-уч (-юч)** (від дієслів перших трьох класів, що лягли в основу 1-ої дієвідміни) і **-ач (-яч)** (від дієслів 4-го класу, сучасна 2-а дієвідміна). Ці дієприкметники у називному відмінку однини чоловічого і середнього роду мали закінчення **-а, -я**: неса, мога, зная, хваля (суфікс, як бачимо, був відсутній, але в непрямих відмінках — наявий: род. відм. — несуча, хваляча; дав. відм. — несучу, хвалячу і т. д.).

Примітка. У старослов'янській мові, як відомо, ці дієприкметники мали закінчення **ы** або **ѣ**: несы, могы, знаѣ, хваляѣ.

Нечленні дієприкметники чоловічого роду типу не са, и да, да да, буда (жін. р. будучи), починаючи з XIV ст. набувають закінчення -я: неся, и дя тощо. Ці форми (з -я зам. -а) виникають, очевидно, під впливом форм, утворених від дієслів 3-го і 4-го класу (зная, хваля), тобто відбувається процес уніфікації (вирівнювання) форм. Форми неся, и дя успадковані російською мовою, де вони виступають як дієприслівники.

У сучасній українській літературній мові зберігаються залишки цих форм в іменниках пройда, рева, пу-стомеля та в прислівнику якомога.

Активні дієприкметники теперішнього часу жіночого роду і в називному відмінку однини мали суфікс **-уч (-юч)** і **-ач (-яч)** і закінчення **-и**. Напр.: несуть— несучи, знають— знаючи, лежать— лежачи, хвалять— хвалячи та ін.

Примітка. Основа дієприкметників теперішнього часу у спільнослов'янській мові утворювалась за допомогою суфіксів **-ontj, entj**. Сполучення **tj**, як відомо з розділу фонетики, в спільнослов'янську епоху давало різні рефлекси в різних слов'янських племінних мовах. Так, у старослов'янській мові маємо ці суфікси у вигляді **-ѡшт-, ѡшт-**; в давньоруській **-уч, -юч, -яч**. Таким чином, від основи **nesontj** утворилась основа дієприкметника теперішнього часу **несѡшт-** (старослов.), **несуч-** (давньорус.).

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу відмінювались за родами, відмінками й числами. Відмінювались вони, як нечленні прикметники м'якої групи (а нечленні прикметники м'якої групи відмінювались, як відомо, за типом іменників **йа, йо** основи), але мали й деякі відмінності. Це стосується форм дієприкметників чоловічого, середнього і жіночого роду в називному відмінку однини та чоловічого роду в називному відмінку множини. Відмінювались активні нечленні дієприкметники так:

<i>Чоловічий і середній рід</i>		<i>Жіночий рід</i>	
О д н и н а			
Н. неса	хваля	несучи	хвалячи
Р. несуча (для обох родів)	хваляча	несучѣ	хвалячѣ
Д. несучу (для обох родів)	хвалячу	несучи	хвалячи
З. несучь, несуче	хвалячь, хваляче	несучу	хвалячу
О. несучьмь (для обох родів)	хвалячьмь	несучею	хвалячею
М. несучи (для обох родів)	хвалячи	несучи	хвалячи

Множина

Н. несуче, несуча	хваляче, хваляча	несучѣ	хвалячѣ
Р. несучь	хвалячъ	несучь	хвалячъ
Д. несучемъ	хвалячемъ	несучамъ	хвалячамъ
З. несучѣ, несуча	хвалячѣ, хваляча	несучѣ	хвалячѣ
О. несучи	хвалячи	несучами	хвалячами
М. несучихъ	хвалячихъ	несучахъ	хвалячахъ

Двоїна

Н. — З. несуча, несучи,	хваляча, хвалячи	несучи	хвалячи
Р. — М. несучу,	хвалячу	несучу	хвалячу
Д. — О. несучема,	хвалячема	несучама	хвалячама

Повні форми активних дієприкметників теперішнього часу утворюються додаванням вказівного займенника чоловічого, жіночого і середнього роду — **и, ња, ње**: **неса + и, несучи + ња, несуче + ње** (при утворенні повної форми від дієприкметника середнього роду виступає не форма називного відмінка, а знахідного). Форма «несучая» утворилася за аналогією до прикметників жіночого роду типу «великая», «добрая» тощо.

Поряд з формами називного відмінка дієприкметників чоловічого роду **неса и, хваляи** з'являється паралельна форма **несучи и, хвалячи и** (із знахідного відмінка **несучь + и, хвалячь + и**).

У доісторичну епоху членні дієприкметники відмінювались в обох своїх складових частинах, тобто: **Н. — неса и, Р. — несуча + њго, Д. — несучу + њмоу** і т. д.

У творенні відмінкових форм членних дієприкметників відбувалися ті ж фонетичні зміни і морфологічні процеси, що і в історії членного прикметника, а саме: 1) втрата **ј**; 2) асиміляція голосних; 3) стягнення голосних; 4) аналогічні процеси до займенників; 5) спрощення однакових флексійних складів (явище гаплогезії). У родовому відмінку однини чоловічого роду (а також давальному і місцевому, а в середньому роді — в знахідному) після втрати **ј**, який знаходився між двома голосними (**несуча + њго**), маємо форму **несучааго** (тут — процес прогресивної асиміляції в системі голосних). Далі відбувається стягнення однакових голосних — **несучаго**. Форма «несучого» утворилася, як відомо, під впливом вказівного займенника **того**.

В орудному відмінку відбувається спрощення однакових флексійних складів (гаплогезія) — **несучьмъ +**

чми → несучимъ → несучим (закінчення -мь у дієприкметнику спрощується, ь перед наступним и, як відомо з розділу фонетики, вокалізується в голосний и, а далі відбувається стягнення однакових голосних). Отже, ми в загальних рисах з'ясували ті зміни, що відбуваються при творенні відмінкових форм членних дієприкметників. Це є характерним для активних дієприкметників як теперішнього, так і минулого часу, а також для пасивних дієприкметників обох часів.

б) Минулий час

Нечленні дієприкметники минулого часу утворювались від інфінітивних основ за допомогою суфіксів **-ъш**, **-въш**. Якщо основа інфінітива закінчувалась на приголосний, то у творенні дієприкметників брав участь суфікс **-ъш**: не сѣ ш-, рекъ ш-, а якщо ж основа інфінітива закінчувалась на голосний, то—**-въш**: з на—**-въш**-, пи са—**въш**-.

Нечленні дієприкметники чоловічого і середнього роду в називному відмінку однини не мали **-ш**- суфікса **-ъш** і **-въш**, тобто закінчувались на **-ъ** або **-въ**: не сѣъ, рекъ, знавъ, писавъ та ін. У непрямих відмінках суфікс **-ъш** і **-въш** наявний (напр.: род. відм. не сѣша, знавъша тощо); у називному відмінку дієприкметників жіночого роду суфікс **-ъш** і **-въш** зберігається: не сѣши, рекъши, знавъши, писавъши (де **и** — закінчення).

Примітка. Якщо в основі інфінітива (точніше — в корені) виступав носовий голосний (колишній **Ѧ**), то дієприкметник закінчувався на **-нѣ**, **-мѣ**: вѣзѦти—вѣзьмѣ, жін. рід—вѣзьмѣши, начѦти—начьнѣ, жін. рід—начьнѣши.

В Изб. 1076 р. зустрічається така форма — **възьмѣши** **Ѧеодора**. Форми типу **възьмѣ**, **начьнѣ** зникають з ужитку, їх витісняють форми дієприкметників, що утворилися за допомогою суфікса **-въш**: **начавъ**, **възявъ** (жін. рід — **начавъши**, **възявъши**) за типом дієслів **хвалити** — **хваливъ**, **писати** — **писавъ**.

Дієприкметники минулого часу відмінювались так само, як і дієприкметники теперішнього часу, наприклад: **И.**— не сѣ, **Р.**— не сѣша, **Д.**— не сѣшу і т. д.

Членна форма дієприкметників минулого часу утворилась за допомогою вказівних займенників **и**, **га**, **ге**:

чол. р.—несъ+и, середн. рід—несъше+іє, жіп. р.—несъша+іа. У формах активних дієприкметників минулого часу відбуваються ті ж зміни, що і в активних формах теперішнього часу.

Поряд з формами називного відмінка однини чоловічого роду несъ+и, знавъ+и з'являється паралельна форма несъшьи, знавъшьи (із знахідного відмінка несъшь+и, знавъшь+и). Поява суфіксальних форм чоловічого роду «несъшьи», «знавъшьи» зам. безсуфіксальних «несъи», «знавъи» пояснюється діянням у минулому тенденції в мові щодо вирівнювання всієї парадигми.

Членні активні дієприкметники теперішнього і минулого часу на **-чий, -ший**, які зберігають давні форми цих дієприкметників, у сучасній українській мові вживаються зрідка. Правда, багато членних дієприкметників, що закінчуються на **-чий**, втративши свою дієслівність, виступають тепер у функції прикметників: гарячий, сидячий (в сидячому положенні), лежачий (під лежачий камінь вода не тече). Членні дієприкметники на **-ший** широко відомі в російській мові. В українській мові вони вживаються зрідка (перемігший, здолавший).

ПЕРЕХІД НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ДІЄПРИСЛІВНИКИ

В цілому нечленні дієприкметники чоловічого і середнього роду втрачені в українській мові, хоч в усній народній творчості та в мові деяких письменників часом зустрічаємо форми **сидя, стоя, ходя** та ін. з виразним значенням прислівника. Наведемо кілька прикладів з творів письменників:

Утни, батьку, щоб нехотя на весь світ почули
(Т. Шевченко).

Над сином сидя задрімала (Т. Шевченко).

Що ж маю робити, коли ти знехотя мене зводиш
з розуму (Нечуй-Левицький).

Той було знай підписує, що по па д я (Квітка-Основ'яненко).

Не співає чорнобрива, с т о я під вербою (Т. Шевченко).

Отак, х о д я попід гаєм, Ярема співає (Т. Шевченко).

Приклади з усної народної творчості:

Не так, як хотя — так, як мога (Номис, № 4535).

Ішла не любя і живу терпля (Номис).

Якби хліб та одежа, їв би козак лежа (Номис).

А в шинку сидя, похваляється (Чубинський).

Ні з ким мені розмовляти сидя у віконця (Чубинський).

Ой плакала дівчинонька, край козака стоя (Чубинський).

З наведених прикладів видно, що в сучасній українській мові колишній дієприкметник активного стану теперішнього часу чоловічого і середнього роду вичерпується формами **хотя, хбдя, мбга, стбя, сідя, перекидя** з зовсім іншою синтаксичною функцією. Правда, зрідка деякі з них виступають у значенні дієприслівника: **Щоб, бач, ходя, опівночі, спала й виглядала** (Т. Шевченко). Форми колишніх активних дієприкметників жіночого роду теперішнього і минулого часу виступають у сучасній українській мові дієприслівниками. Наприклад: від дієслова **нести** нечленна форма активного дієприкметника теперішнього часу чоловічого і середнього роду — **неся**, жіночого роду — **несучи**; минулого часу чоловічого і середнього роду — **несь**, жіночого роду — **несьши**. Звідси видно, що саме колишні форми нечленних дієприкметників активного стану теперішнього і минулого часу жіночого роду називного відмінка однини в сучасній українській мові виступають дієприслівниками. В російській мові, на відміну від української і білоруської, почала переважати форма нечленних дієприкметників активного стану чоловічого і середнього роду називного відмінка однини в ролі дієприслівників. Наприклад: рос. **видя, читая, увидав, прочитав**. Але у російській мові також зустрічаються форми на **-учи (-ючи)** — ширше в мові народної творчості або в стилізованій: **сідючи, двіжучи, глідючи**: **Смотрит в поле, инда очи разболелись глядючи с белой зари до ночи** (А. Пушкин).

У північноросійських говірках поширена форма на **-мши (-вши)**: **он уехамши, выпимши, не емши, спамши, взявши та ін.**¹

¹ Див. С. П. Обнорский. Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 225, стор. 230—232.

У білоруській мові — пра чы та ўшы, да ўшы, грукочучы, праводзячы.

Отже, категорія діеприслівників у східнослов'янських споріднених мовах — українській, російській, білоруській — розвивається з одного вихідного матеріалу — нечленних діеприкметників активного стану східнослов'янських діалектів.

Історією діеприслівника східнослов'янських мов цікавилось чимало дослідників-лінгвістів як вітчизняних, так і зарубіжних. Учених цікавила і будова цих форм, і способи їх творення від окремих груп дієслова, і граматичне значення та синтаксичне вживання їх.

Незважаючи на певні досягнення у справі вивчення діеприслівника, на жаль, ще й до цього часу не встановлено періоду остаточного оформлення в мові діеприслівника. Правда, акад. С. П. Обнорський, акад. В. В. Виноградов схильні думати, що діеприслівник оформився дуже давно¹. О. О. Потебня з цього приводу висловив таку думку: «Кажется несомненным, что в конце XIV в. ...деепричастие, как вполне определившаяся часть речи, уже существовало, хотя и отличалось кое-чем от нынешнего»².

Дослідження мови давньоруських грамот дозволило радянському лінгвістові проф. В. І. Борковському прийти до висновку, що в XV ст. іменна форма активних діеприкметників стала діеприслівником³.

З чим же пов'язане явище переходу нечленного діеприкметника в діеприслівник? Щоб відповісти на це питання, необхідно згадати про синтаксичні функції членних і нечленних діеприкметників.

Членні діеприкметники виконували, головним чином, атрибутивну роль (звичайні означення). Нечленні діеприкметники мали ширшу синтаксичну функцію. Первісно діеприслівники і діеприкметники не відрізнялися в мові; нечленні діеприкметники могли виступати як діє-

¹ С. П. Обнорский, Очерки... стор. 213.

В. В. Виноградов, Значение работ товарища Сталина для развития советского языкознания. Материалы объединенной сессии ОЛЯ АН СССР и АПН РСФСР, Изд. АПН РСФСР, М., 1950, стор. 51.

² А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. II, Харьков, 1889, стор. 182.

³ Див. В. И. Борковский, Синтаксис древнерусских грамот, Изд. Львовского госуниверситета, 1949, стор. 210.

прислівники і дієприкметники, оскільки сполучали в собі атрибутивність і предикативність.

Нечленні дієприкметники виступали в реченні:

а) як атрибутивне означення — **ИМША Ростислава...**

сѣдѣвъша .Д. мци (Пов. вр. л.).

б) як предикативне означення, тобто входили до складеного присудка — **и, бѣ вода текущи въздолѣ горы кыневьскыа** (Пов. вр. л.).

в) в ролі самостійного присудка — **приникъши Ольга и реч** (Лавр. літ.).

г) як другорядний присудок — **слышав же Юрославъ волхвы. Приде Суздалю** (Лавр. літ.).

Таким чином, нечленний дієприкметник у реченні міг виступати як предикативне означення, як самостійний присудок і як другорядний присудок. З появою членних дієприкметників, які вживались у функції означення, нечленні дієприкметники стали вживатися лише у функції присудків, що й зумовило втрату ними відмінювання.

Перехід дієприкметника у дієприслівник відбувається на ґрунті посилення предикативності за рахунок втрати атрибутивності. З посиленням предикативності і втратою атрибутивності послаблювалося узгодження дієприкметника з підметом і, навпаки, посилювалась залежність дієприкметника від присудка.

Процес перетворення дієприкметника у дієприслівник полягає в тому, що різні форми дієприкметників втрачають значення граматичних категорій роду, числа, відмінка. Дієприслівник зберігає лише значення виду, і у зв'язку з цим значення співвідношення дії з головним дієсловом. В якій послідовності протікав процес втрати граматичних категорій роду, числа, відмінка, сказати важко. Однак те, що й до цього часу існує тісний зв'язок дієприслівника з підметом речення, дає підставу думати, що найдовше трималась у дієприслівнику категорія називного відмінка¹.

Отже, дієприслівники виникли з нечленних дієприкметників, вживаних у предикативному значенні. Ці дієприкметники були граматично узгоджені з підметом, а

¹ Принаймні так вважає Д. Н. Кудрявський. Див. його, К истории русских деепричастий. «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», 1916, № 10, стор. 47.

як предикативні члени логічно пов'язувались і з присудком.

О. О. Потєбня, характеризуючи творення дієприслівників, відмічає в ньому такі істотні особливості: по-перше, дієприслівники могли утворюватися тільки від короткої форми дієприкметників; по-друге, членна форма дієприкметників ніколи не переходила до дієприслівників. Вона або зовсім зникала, або переходила до прикметників. Таке явище, на думку Потєбні, треба пояснювати тим, що в членній формі вказівний займенник и (та, тє) вказував на тісний зв'язок дієприкметника з іменником. Тимчасом коротка форма дієприкметника, узгоджуючись з іменником, тяжіла до дієслова. Зрештою, це останнє призводить до втрати дієприкметником узгодження в роді, числі та відмінку з іменником. Отже, одні дієприкметники стали ясно відноситись тільки до підмета, а інші, навпаки, — до присудка. Таким чином, останні переходять у дієприслівники¹.

На матеріалі писаних пам'яток ми спостерігаємо, як стара нечленна форма дієприкметників починає вживатись з новим граматичним значенням. Ті форми, з яких утворились дієприслівники, частіше виступають із значенням другорядної, додаткової дії, логічно зв'язаної з підметом і присудком.

У писаних пам'ятках зустрічається чимало прикладів, які свідчать про порушення зв'язку узгодження дієприкметника з означуваним словом, про перехід дієприкметника в дієприслівник:

1. И ставши пан Тодоръ писар и заплатил того село оусе готовими пинѣзми (Молд. гр. від 20 квітня 1462 р.).

Ино мы видѣвши промежи ними их добрии токмеж, а мынесмы дали... тоту половина села... (Молд. гр. від 15 травня 1462 р.).

2. И оуставши Марта... заплатила оуси тоти вышеписани пинѣзи (Молд. гр. від 20 квітня 1462 р.).

Тѣм мы видѣвше их доброе происволеніе... дали есми... села (Молд. гр. від 26 жовтня 1458 р.).²

¹ А. А. Потєбня, Из записок... Изд. II, Харьков, 1889, стор. 181. Щодо цього див. також С. Д. Никифоров, Глагол, его категории и формы в русской письменности II-ой половины XVI в., Изд. АН СССР, М., 1952, стор. 260.

² J. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, București, 1913, стор. 51, 55, 19.

У перших двох прикладах виділені слова виступають дієприслівниками (порушено узгодження в роді), в той час як в останніх двох реченнях — це дієприкметники, які зберігають узгодження з підметом-іменником (за-йменником) в роді, числі й відмінку.

Наведемо ще кілька прикладів з українських грамот XIV—XV ст. і проаналізуємо їх:

1. Иже пришеди пред нас очвисте и доброволне пани Узвертовская и ступила Узвартова панѣ. Яхнѣ Кыской и уздала на вѣки со усѣм правом со усѣми границями яко з вѣка к Звартову слушало... (Розов, гр. № 46, від 4 квітня 1414 р.).

2. Иж мы деи змиловавши ся над слугою нашим урожоным Еремеи Шашком отдае про то нагорожаючи ему самому, жонѣ и потомству его... (Розов, гр. № 93, від 12 червня 1459 р.).

3. А такъ мы хотѣчи и его вѣздѣшнемъ панствѣ нашомъ при дворѣ нашомъ заховати, оного прыймуемо и прияли есмо (Розов, гр. № 76 від 23 квітня 1438 р.).

4. Пытали есмо старыхъ бояръ и мужей старыхъ што была земля отшла от Склѣня къ Блудову оу десятину ино то есмо оячь привернули къ Склиню по высокую могилу ѣдучи к Пустомыту (Розов, гр. № 81 від 5 листопада 1445 р.).

Як видно з наведених прикладів, короткі активні дієприкметники, втративши узгодження з означуваним словом (крім першого прикладу), виступають дієприслівником. У реченні вони виконують різні функції. Так, наприклад, у першому реченні «пришедши» виступає другорядним присудком, бо ще зберігає узгодження з підметом (пришеди пани Махна Узвертовская). У другому прикладі дієприслівники «змиловавши ся», «нагорожаючи» виконують другорядну дію, що виступає складовою частиною головної. Дієприслівник «хотѣчи» (третій приклад) позначає причину головної дії, вираженої дієсловом.

В останньому реченні дієприслівник «ѣдучи» вказує на другорядну дію, паралельну головній, тісно пов'язану з нею (з головною дією). Отже, у старій українській мові XIV—XV століть активні дієприкметники у нечленній формі майже не узгоджувались з підметом (чи взагалі іменником) в роді і числі. Зберігаючи в якійсь мірі зв'язок узгодження з підметом, цей дієприкметник

тя ж і в одночасно і до присудка, тобто був більше, ніж зараз, «оприсудкований». Така велика присудкова сила дієприкметника створила умови до того, що дієприкметник починає вживатися як своєрідний еквівалент речення.

Таким чином, можна сказати, що дієприслівник — це одна з наймолодших граматичних категорій у східнослов'янських мовах. За своїм походженням — це застигла, адвербіалізована форма нечленних дієприкметників активного стану теперішнього і минулого часу.

ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

У давньоруській мові існували також і дієприкметники пасивного стану, які мали теперішній і минулий час, нечленну і членну форми.

а) Теперішній час

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювались від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-м-** та родових закінчень **ъ, а, о**. Якщо основа інфінітива закінчувалась на приголосний, то між суфіксом і приголосним основи виступали голосні **о** або **е** (нес-ти — нес-**о**-м-**ъ**, нес-**о**-м-**а**, нес-**о**-м-**о**; зна-ти — зна-**е**-м-**ъ** (**а, о**)). Якщо ж основа інфінітива закінчувалась на голосний, то суфікс **-м-** приєднувався безпосередньо до основи (хвали-ти — хва-ли-м-**ъ** (**а, о**); гони-ти — гони-м-**ъ** (**а, о**)). Слід відмітити, що уже в перших давньоруських пам'ятках ці форми вживаються дуже рідко і переважно обумовлені старослов'янським книжним впливом.

Нечленні форми пасивних дієприкметників відмінювались, як відповідні прикметники твердого варіанта, а останні, як відомо, — за типом іменників **а** (**йа**), **о** (**йо**) основ (добрь братъ, добра брата і т. д.):

Чоловічий і середній рід

Жіночий рід

Однина

Н. несомъ	несомо	несома
Р. несома		несомы
Д. несомоу		несомѣ
З. несомъ	несомо	несомоу
О. несомъмъ		несомою
М. несомѣ		несомѣ

Множина

Н. несоми	несома	несомы
Р. несомъ		несомъ
Д. несомомъ		несомамъ
З. несомы	несома	несомы
О. несомы		несомамп
М. несомѣхъ		несомахъ

Двоїна

Н.—З. несома несомѣ	несомѣ
Р.—М. несомоу	несомоу
Д.—О. несомома	несомама

Від нечленних дієприкметників утворювались членні форми за допомогою вказівних займенників *и, ѣа, ѣе*

знаѣмъ + **и** — знаѣмъи
 знаѣма + **ѣа** — знаѣмаѣа
 знаѣмо + **ѣе** — знаѣмоѣе

(пор. сучасні прикметники дієприкметникового походження — *знайомий, знайома, знайоме*). При утворенні членних форм відбувались такі фонетичні зміни: перехід напруженого **ъ в ѣ** (в позиції перед **и**), лабіалізація **е**, тобто утворюється форма «знайомий»; у жіночому і середньому роді відбувається стягнення (у середньому роді, правда, спочатку відбувається регресивна асиміляція в системі голосних — *знаємо + ѣе — знаѣмеѣе*, а далі — *знайома*). Членні форми дієприкметників відмінювались, як членні прикметники. Форми дієприкметників теперішнього часу на **-мъ (-ма, -мо)** досить рано почали втрачати дієприкметникове значення. Вони або замінювались описовими дієслівними формами, або якимись іншими формами. Сліди колишніх дієприкметників теперішнього часу знаходимо в таких прикметниках сучасної української мови, як **відомий** (вѣдомъ), **знайомий** (знаѣмъ), **невидимий** (невидимъ), **любимий** (любимъ) та ін. (пор. рос. *любимый, родимый, непобедимый*).

Примітка. До речі, сучасні російські форми типу «освещаемый», «записываемый», «употребляемый», «управляемый» та ін. перекладаються на українську мову як дієприкметники з суфіксом **-уваний (-юваний), -ний (-аний, -яний, -єний, -єний)**: «освітлюваний», «записуваний», «вживаний», «керований». Часове значення дієприкметників на **-уваний (-юваний), -ний (-аний, -яний і под.)** визначається контекстом.

б) Минулий час

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювались від інфінітивних основ за допомогою суфіксів **-т, -н, (-ен)** і родових закінчень **-ъ, -а, -о**. Дієприкметники з суфіксом **-т** утворювались від дієслівних безсуфіксальних основ, причому основа інфінітива закінчувалась на голосний: **почати — початъ, пити — пить, пѣти — пѣтъ**.

Інші безсуфіксальні дієслова з основою на приголосний утворювали форми дієприкметників з суфіксом **-н**, причому поміж основою і суфіксом виступав суфіксальний голосний **е**: **вес-ти (вед-ти, сполучення дт перетворюється внаслідок дисиміляції в ст) — вед-е-н-ъ (а, о), нес-ти — нес-е-н-ъ (а, о)**.

Дієслова з суфіксальною основою приймали суфікс **-н**, який безпосередньо приєднувався до основи: **кида-ти — кида-н-ъ (а,о); коупова-ти — коупова-н-ъ (а, о)**.

Від дієслів четвертого класу (**хвалити, просити, возити** та ін.) дієприкметники утворюються за допомогою суфікса **-н**, перед яким з'являється суфікс **ѣ** (**хвалити — хвал-е-н-ъ (а, о)**). У зв'язку з цим відбувається чергування приголосних при утворенні дієприкметників: **д+ѣ>ж, т+ѣ>ч, с+ѣ>ш, з+ѣ>ж**. губний+ѣ>губний+л (**садити — сажень, крутити — кручень, носити — ношень, возити — вожень, купити — куплень та ін.**). Інші приголосні лише пом'якшуються.

Пасивні дієприкметники минулого часу виступали і в членній формі, утвореній за допомогою вказівного займенника **и (та, їє)**: **битъ+и — битий, бита+ѣа — битая (а далі стягнення) — бита, бито+їє — бито'є (відбувається асиміляція регресивна, а потім стягнення) — битеге — бите**.

Відмінювались пасивні дієприкметники минулого часу, як і пасивні теперішнього часу, тобто на зразок нечленних прикметників. Членні форми їх відмінювались, як відповідні прикметники (в обох своїх частинах).

Яка ж доля пасивних дієприкметників минулого часу? Пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксом **-н** і **-т** збереглися і в сучасній українській мові як дієприкметники, правда, тільки в членній формі (хоч і стягненій): **несений, битий, роблена, шита, бите, крите і т. под.**

Членна форма пасивних дієприкметників минулого часу на **-ний** у найдавніших східнослов'янських пам'ятках вживалася з одним **н**. Це й зрозуміло, — вони утворювались за допомогою суфікса **-н-**. Тільки з XIII ст. в пам'ятках зрідка починають зустрічатися форми з двома **н** (**нын**), напр.: **избраньныя** (Галицьке ев. 1267 — 1301 pp.), у XIV ст. — **избраньныхъ** (Мстиславове ев.) та ін.

В пізніших пам'ятках, писаних у північній частині східнослов'янської мовної території, тобто в пам'ятках власне російських, написання цих дієприкметників з двома **н** все більше поширюється, що знаходило підтримку в живій мові; так, наприклад, у «Домострої» читаємо: «закълюченныхъ», «по преже писанному» і т. д. У пам'ятках же, писаних у південній частині східнослов'янської мовної території, тобто у пам'ятках власне українських, переважають написання з одним **н**, що, очевидно, також відбивало живу вимову. Наприклад, в українських грамотах XIV—XV ст. читаємо: **дана єсть грамота** (Гр. 1377 року), **суть підписани** (гр. 1421 р.), **тому вьсему вышеписаному** (Молд. гр. від 28 серпня 1466 р.), **никим непонужена ани присилована** (Молд. гр. від 5 червня 1472 р.), **прѣвъзлюбленых дѣтий** (Молд. гр. від 5 червня 1472 р.), **позла(ш)теных** (Молд. гр. від 25 січня 1476 р.) та ін.

Сучасна українська мова має форми пасивних дієприкметників минулого часу з одним **н**: **несений**, **везений**, **даний** тощо.

Пасивні дієприкметники минулого часу нечленної форми в літературній мові і в більшості говірок не збереглися, хоч у різноманітних говірках іноді можна знайти і нечленні форми пасивних дієприкметників минулого часу. З нечленних форм пасивних дієприкметників минулого часу в сучасній українській мові (зокрема, літературній) маємо тільки так звані присудкові слова на **-но**, **-то**: **дано**, **розбито** і **под.**, що являють собою скам'янілі форми називного відмінка однини середнього роду.

У давнину, як нам уже відомо, всі дієприкметники (як членні, так і нечленні) узгоджувалися з іменниками чи займенниками. Наприклад: **дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. Далече залетѣло. Не было оно обидѣ порождено** (Слово о полку Ігоревім). Таким чи-

юго
ят-
гво-
т. в
дво-
—
ев.)
гні
ках
в з
під-
оїю
д.
зв'
сне
по,
в
сть
,)
ля
д.
д.
р.
Е-
в-
П
:
:
з
,
і
)

ном, узгоджувались і пасивні дієприкметники минулого часу. Але з часом і вони перестають узгоджуватися з іменником і починають виступати у функції присудка безособового речення. Приклади такого вживання вперше зустрічаються в українських грамотах XIV—XV ст.: а того сѣна **настѣчено** досить (Розов, № 18, від 1386—1418 рр.). А той ярлык **писано** у ордѣ (Розов, гр. № 18, від 1386—1418 рр.). **Писано** листъ оу Галичю (Розов, гр. № 19, від 1388 р.).

Форми на **-но**, **-то** в присудковому значенні вживаються в безособових реченнях досить часто і в сучасній українській мові, зокрема в літературній, писемній мові.

НЕВІДМІНЮВАНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

59513

Невідмінювані дієприкметники активного стану минулого часу утворилися від інфінітивної основи за допомогою приєднання суфікса **-л-** та родових закінчень **ъ**, **а**, **о** (в однині); відповідно — **и**, **ы**, **а** у множині; **а**, **ѣ**, **ѣ** — у двоїні: **писаль** (чол. р.), **писала** (жін. р.), **писало** (середн. р.) — в однині; у множині відповідно — **писали**, **писали**, **писала**; у двоїні — **писала**, **писалѣ**, **писалѣ**. Ці дієприкметники мали і повну (членну) форму: **вялыи**, **смѣлыи** та ін.

Невідмінювані форми дієприкметника входили до складу:

- 1) перфекта — **зналь ієсмь**, **знала ієсмь**, **знало ієсмь**;
- 2) плюсквамперфекта — **бяхъ зналь**, **(ла, ло)**; новіша форма — **зналь (ла, ло)** **быхъ (ла, ло) ієсмь**. Останні форми плюсквамперфекта поширилися в давньоруській мові і в староукраїнській;
- 3) майбутнього доконаного — **кто будетъ зналь (ла, ло)**;
- 4) умовного способу — **зналь (ла, ло) быхъ**.

Допоміжнє дієслово вказувало на особу, час і спосіб, а дієприкметник на **ль**, **ла**, **ло** був носієм дієслівного значення, тобто вказував безпосередньо на дію.

Форми таких дієприкметників (з фонетичною зміною в чоловічому роді **л** на **у**, тобто у нескладове, що в звичайному (орфографічному) письмі передається через **в**) зберігаються в сучасній українській мові в значенні дієслів минулого часу і умовного способу:

знав (знала, знало), знав би (знала б, знало б), знали, знали б¹.

У сучасній українській мові зустрічаємо такі відмінювані форми дієприкметників, як **осиротілий, погорілий, посивілий**, що за своїм походженням зв'язані з невідмінюваними дієприкметниками на **лъ, ла, ло**.

Примітка. З невідмінюваними дієприкметниками на **лъ, ла, ло** пов'язані прикметники типу **гнилий, в'ялий** та ін., які (прикметники) давно втратили граматичний зв'язок з дієсловом, крім словотворчого.

З огляду дієприкметникових форм видно, що старовинні дієприкметники лише частково збереглися в сучасній українській мові як дієприкметники (це зрідка вживані членні форми активних дієприкметників теперішнього часу на **-чий**, поодинокі — минулого часу на **-ший**; широко представлені пасивні дієприкметники минулого часу на **-ний, -тий**). Дієприкметники, зокрема нечленні, втративши свої граматичні категорії роду, відмінка і числа, перетворилися в нову дієслівну категорію — дієприслівники.

У результаті розкладу давніх дієприкметників з'явилися в українській мові і так звані присудкові слова на **-но, -то**, що широко вживаються в мові у функції безособових речень. Звичайно, ці слова розглядають в системі дієслова, але за своєю формою вони стоять зовсім відокремлено, зближуючись з власне дієсловами значенням і синтаксичною функцією.

Втративши давню систему дієприкметникових форм, сучасна українська мова разом з тим має досить розвинену систему дієприкметників, але вони звичайно новішого літературного походження.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ВПРАВИ

1. Визначити типи дієприкметників староруської мови.

¹ Щодо цього див. А. С. Мельничук, Развитие предикативного употребления причастий на (в)ъ, (в)ъш- в восточнославянских языках, стор. 92—98, 105—107. Зб. «Слов'янське мовознавство», т. 1, Київ, 1958.

2. Як утворились нечленні дієприкметники **активного** стану теперішнього часу чоловічого, жіночого і середнього роду?

3. Як відмінювались нечленні дієприкметники **активного** стану теперішнього часу всіх родів?

4. Як утворилися членні (повні) дієприкметники **активного** стану теперішнього і минулого часу всіх родів?

5. З'ясуйте, які фонетичні зміни відбулися в непрямих відмінках членних дієприкметників **активного** стану.

6. Поясніть творення нечленних дієприкметників минулого часу.

7. Яку синтаксичну функцію виконували нечленні дієприкметники **активного** стану?

8. З чим пов'язане явище переходу нечленних дієприкметників **активного** стану у дієприслівники?

9. Від дієслів **речи, плести, писати, ходити** утворіть нечленні дієприкметники пасивного стану теперішнього часу і провідмініайте їх в однині, двоїні і множині.

10. Від дієслів **бити, п'їти, знати, хвалити** утворіть нечленні дієприкметники пасивного стану минулого часу, провідмініайте їх в однині, двоїні, множині.

11. З яких форм дієприкметників утворились дієприслівники?

12. Проаналізуйте дієприкметникові форми у поданих реченнях із староукраїнських текстів. Визначте, які форми дієприкметників узгоджені з іменниками, займенниками, а які втратили узгодження з відповідними іменниками, займенниками і яку синтаксичну функцію

вони виконують: Ижъ при^ада пьръдъ на^с и пьръ^д земляны Филь Мяковичъ и своєю братьею... познали то (Розов, № 40, 11/VIII—30/IX 1409 р.). А осадивши ис каждого кметя по два гроши широкая оу княжо комору давати на каждый рокъ (Розов, № 12, 26—31/XII 1377 р.). А тая

земля пошла Харьковская... от ты^х Липнико^в к Ве^дликой Рудѣ... на низъ по Боярьскую Руду пошеши горѣ

Боярьскою Рудою закопами пришедши к Иваковскимъ закопамъ Иваковскими закопами пришеди к Гуиве

(Розов, № 91, близько 1458 р.). Также видевше его правую и верною службу до нас, дали ему... села (Молд. гр. № 10, від 1458 р.). А вживаючи того дворища не надобѣ ни воина ни лловицѣ платити (Розов, гр. № 2, після 1349 р.). А от тоє дороги пошло к Тулина^н от

города а идучи от города по леву Тулиское а по праву Скомороское, не доходячи Тули^н по^л мили Кургаця (Розов, гр. № 91, близько 1458 р.). А такѣ же того иног^о

стецка воеводу хотячи особною млтвю оутѣшити абы намъ потому тымъ готовѣи і вѣрнѣи служитъ и его дѣти и намѣсткове кто по нѣмъ будетъ (Розов, гр. № 68, від 13

грудня 1433 р.). Аже гдрь нашъ кроль Владиславъ не преречений ближний естъ к тому мѣсту к Тулину и к тымъ селомъ и ко вше волости Залѣской нижли тыи пани

Ядвига и еи дѣвка Алжбѣта заплативъ имъ тыи пѣня³ па^т согъ гривень полки^х (Розов, гр. № 38, від 19 жовтня 1404 р.). И дорадивши ся есмъ ты^х старцо^в и рас-

прави^л есмъ ихъ оучини^л есмъ вѣчную границу и закопали по перехрестный путь што на далинѣ подли.

Попелева али^ж до ло³ (Розов, гр. № 49, від 1 січня 1419 р.). Тако мы с паны оглядавши его листовъ, иже суть шляхетнии листове и смолвивши ся видячи едного бога предо очима, а подлугъ смолвы оставили есмы Бѣлец-

ко^г при Бѣлцѣ (Розов, гр. № 51, від 7—14/III 1421 р.).

Мы... есмы вчинили взозрѣвши на нашего вѣрного слугу именовъ рекучи Ладомирь Волошинъ што же есмъ намъ вѣрно послужилъ и ещи служити будетѣ (Розов, гр. № 12, від 26—31 грудня 1377 р.). Егда придетъ праведный судии, хотя судити живымъ и мртвымъ и оуздати комуж-

до противу дѣломъ его ами^н (Розов, гр. № 4, близько

1350 р.). Мы ..имѣюче чистое мысли млсрдия и подание

к велико^м королеви Волдиславу польско^м и къ его

его
олд.
на-
2,
от
аву
Ро-
ого
бы
ти
13
е-
к
ни
я
Т-
с-
а-
и.
я
ке
го
ц-
).
у
ъ
2,
й
г-
о
е
о

королеци Адвизѣ и къ его дѣте^н и къ корунѣ польской... слюбуемъ держати цѣлую правду и чиста вѣра с наши^н дѣтми ѿ с наши^н послѣдки при немъ ѿ на вѣ^к бы^т (Розов, гр. № 23, від 16 грудня 1388 р.).

13. Виконайте § 225 і § 226 із «Збірника вправ з історичної граматики української мови» О. П. Безпалька, О. М. Маштабей, Б. А. Шарпила (Київ, 1958, стор. 91—93, 99—100).

ЛІТЕРАТУРА

1. О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граMATика української мови, К., 1957, стор. 350—355.
2. С. П. Бевзенко, Нариси з історичної граматики української мови, К., 1955, стор. 174—180.
3. Д. Н. Кудрявский, К истории русских деепричастий, «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», 1916, № 10.
4. П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, Морфология, Изд. МГУ, 1955, стор. 159—164.
5. Ф. П. Медведев, Історична граMATика української мови, Х., 1955, стор. 184—192.
6. А. С. Мельничук, Развитие предикативного употребления причастий на (в)ъ, (в)ъш в восточнославянских языках, Збірник «Слов'янське мовознавство», т. I, К., 1958.
7. О. Петренко, Історичні відомості при вивченні синтаксиса, Журнал «Комуністична освіта», 1940, №10, стор. 36—39.
8. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, Изд. 2-е, Харьков, 1889, стор. 181—182.
9. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Изд. 2-е, М., 1954, стор. 260—267.
10. Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953, стор. 240—241, 250—253.

З М І С Т

	Стор.
Відмінювані дієприкметники	3
Активні дієприкметники	3
а) Теперішній час	3
б) Минулий час	6
Перехід нечленних дієприкметників у дієприслівники	7
Пасивні дієприкметники	13
а) Теперішній час	13
б) Минулий час	15
Невідмінювані дієприкметники	17
Контрольні запитання і вправи	18
Література	21

Лидія Івановна Коломиец.
Анатолій Васильович Майборода

Причастие и деепричастие в истории украинского языка

(На украинском языке)

Редактор Курчин Г. А.

Технічний редактор Хохановська Т. І. Коректор Бейліс Л. Я.

БФ 22601. Зам. 773. Тираж 2000. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Друкарськ. аркушів 1,0. Обл.-видавн. аркушів 1,15. Паперових
аркушів 0,37. Підписано до друку 14/XII 1959 р. Ціна 25 коп.

Друкарня* видавництва КДУ, Київ, Б. Шевченка, 14.